

Toespraak Michiel ter Horst tijdens presentatie Nederlandse vertaling Dionysius de Areopagiet in de Amsterdamse Rode Hoed, 12 december 2015

Inleiding

Dank je wel, Ignaz.

U allen, veel dank voor uw komst! Ik zie bekende en onbekende mensen, sommigen voor mij gekomen, velen voor Dionysius. Zoveel belangstelling had ik niet verwacht! Heel veel dank aan de *sprekers* en *kunstenaars* voor de voorbereiding van uw bijdragen!

Ik ga kort iets vertellen over oorsprong en doel van mijn Dionysius Vertaling. De gedachte dat de *vertaling* er moest komen ontstond bij mij 30 jaar geleden. Het was in de Kathedraal van Chartres. Als docent aan de *Vrije Hogeschool* stond ik met mijn studenten in de Kathedraal. Wij bewonderden de talloze *figuren* in de *kleurige* vensters. We zagen de lange *ribben*, die in de Gotische bouwstijl de muren versterken, om zo de stralende *ramen* en *rozetten* nog groter te kunnen maken. De *vele kleurige symbolische figuren* in de ramen breken het zonlicht dat Eén is. Het Ene licht *verschijnt* in de veelheid. Een centrale gedachte, bij Dionysius!

Wat is het geval? Dionysius is *verfranst* St Denis, de naam van een stad aan de Noordkant van Parijs. Daar begon in de twaalfde eeuw de Gotiek, dankzij een zekere *Abt Suger*. Met *buitengewone trots* bewaarde deze Abt Suger in St Denis het *manuscript* van de nu vertaalde Werken van Dionysius. Hij *bewaarde* het manuscript en hij *kende* het: ‘Gods licht is Eén’, maar het éne licht bereikt ons als veelheid. Ons gezichtsvermogen is te zwak om Gods licht *rechtstreeks* te zien. Immers, wij kunnen ook *niet recht tegen de zon in* kijken. Alleen indirect kan Gods licht ons bereiken. Aan ons de taak om de symbolische verhalen van de vensters te *begrijpen* en om ons zo te *verheffen* naar de Eenheid van de goddelijke lichtstraal daarachter.

Ik citeer Dionysius zelf:

De *lichtstraal van God* kan ons volstrekt niet belichten
als zij niet, om ons omhoog te voeren,
door een bonte veelheid van heilige figuren omhuld en bedekt is . . .

Deze gedachte bracht Suger op het idee van de gotische bouwstijl. Vele kerken volgden zijn voorbeeld. Ook in Chartres ging men prachtige vensters maken, om het Ene zonlicht in *vele* figuren te breken.

Gods licht *dat Eén is* blijft buiten de kerk. Daarbinnen zitten we, bij wijze van spreken, in Plato’s grot, omgeven door symbolische figuren. Maar inzicht in die vele figuren verheft ons naar het Ene dat daarachter verborgen is.

Met mijn studenten was ik gefascineerd door het idee dat deze ramen 800 jaar geleden ontstonden vanwege een gedachte van de nog 700 jaar oudere Dionysius. Wij hebben het niet vergeten. Hier en nu in deze ruimte zijn vijf oud-Chartres-studenten aanwezig. Heel veel dank voor jullie komst! Jullie vurige enthousiasme is bij mij blijven inspireren.

Niet alleen de ramen van Chartres, ook de School van Chartres kwam voort uit de denkkraft van Dionysius. Het Verzamelde Werk van Dionysius was namelijk vertaald door de formidabele filosoof Johannes Scotus. Deze Scotus baseerde zijn

eigen filosofie op Dionysius en daarop bouwde de School van Chartres weer voort. Zo kwam het dat studenten in de Middeleeuwen leerden om achter de letterlijke betekenis van de dingen nog minstens drie andere betekenissen te ontdekken. Eén voorbeeld: Het oudste, mooiste raam in Chartres is een afbeelding van Maria. Letterlijk gesproken is zij de moeder van Jezus. Jezus sticht de kerk, dus dan is Maria ook de moeder van de Kerk. En dat is de allegorische betekenis van Maria. Maar wat betekent het voor *de ziel* om lid te zijn van de Kerk? Dat brengt ons op de morele betekenis van Maria: zij is menselijke ziel, die Jezus, dat is het Woord van God, in zich geboren laat worden. In mystieke zin, tenslotte, is Maria de Hemelkoningin. Zij staat op de maansikkel en is bekleed met zon en sterren. Vier betekenissen voor Maria! De studenten dachten in de Middeleeuwen complexer dan wij nu. Vier juiste antwoorden op één vraag! Vergelijk dat eens met ons huidige multiple choice: vier antwoorden, ja, maar *slechts één* wordt er goedgekeurd – door een computer!

In de Klimaatconferentie in Parijs gaat de strijd om *het respect* voor de natuur. Volgens Dionysius verdient de natuur respect omdat zij goddelijk is. Dat besef is geheel verdwenen. Natuur is nu een natuurlijke hulpbron. Een economisch goed. Wij zijn de consumenten daarvan. De hulpbron wordt uitgeput. Dat is kale economie. Maar er ontstaat een tegenbeweging. Door de ruimtevaart hebben wij nu foto's van de Aarde als een *etherische blauwe parel in de ruimte*. Dat beeld van de Aarde is tot symbool geworden, een moderne icoon, die ons doet beseffen dat wij deelhebben aan één Aarde. *Deelhebben aan het Ene*, dat was bij Dionysius een zuiver filosofisch besef. Hij zocht naar de Ene Oorzaak waaruit alles voortkomt. Nu zoeken astronomen naar de Ene Big Bang, waaruit alles is voortgekomen. Maar geeft dat ons nog het besef dat wij één zijn? Onvermoeibaar heeft Dionysius het Eenheidsbewustzijn naar voren gebracht. Hij leefde in de dramatische tijd van de Volksverhuizing. Vele volkeren waren op de vlucht. Het Romeinse Rijk ging ten onder. Uit de puinhopen verrees het Byzantijnse Rijk, dat bijna 1000 jaar lang de eenheid wist te verdedigen. Hoe is dat nu voor ons? Slagen wij erin om in Europa eenheid te brengen? En het verscheurde Syrië, is daar éénheid nog denkbaar? Dionysius leert wat Eenheid betekent. Misschien juist omdat de eenheid in zijn tijd zo bedreigd werd.

Sedert de projecten in Chartres heb ik telkens getracht om een uitgever en een vertaler te vinden, maar iedere poging liep vast. Dionysius geeft zijn geheimen niet makkelijk prijs. Dat zegt hij ook zelf. Opzettelijk verhult hij zijn tekst, in navolging van de Bijbel. Ik citeer Dionysius zelf:

‘Het is het meest passend
voor de mystieke *Goddelijke Woorden* vol mysterieuze geheimen
om door onuitsprekelijke geheime en geheiligde raadselwoorden
de heilige en verborgen waarheid van de bovenwereldse denkkrachten
te *verhullen* en voor *de menigte ontoegankelijk* te maken’.

Dionysius schrijft berucht–lange zinnen, waarmee hij de lezer op zijn wilskracht aanspreekt. Hij eist een uitzonderlijke concentratie. ‘Informatie overdracht’ was voor hem niet genoeg. Nee, hij wilde de denkkraft *als kracht* activeren. En hij wilde de lezer de *schoonheid van het denken* laten ervaren. Dat spreekt hij uitdrukkelijk uit, en telkens gebruikt hij het woord ‘bezingen’. Hij kondigt aan dat

hij een gedachtegang wil gaan ‘bezingen’ in plaats van ‘beschrijven’. Bovendien hanteert hij drie soorten taalgebruik:

Ten eerste: Neoplatoons taalgebruik, met een hoog abstractieniveau.

Dan: Christelijk liturgisch taalgebruik, met een hymnisch karakter.

Ten derde Griekse mysteriëntaal met termen die misschien ook voor de lezers van zijn tijd al geheimzinnig en archaisch aandeden, dus voor ons des te meer.

Tenslotte is Dionysius speels. Hij speelt graag met woorden, op een wijze die zich niet makkelijk in het Nederlands laat overbrengen. Een vertaling leek dan ook lang onuitvoerbaar. Al mijn pogingen liepen vast.

En toen verscheen Kees van der Zwet. Twintig jaar lang had hij tijdens al zijn vakanties in stilte aan een Dionysius-vertaling gewerkt. Helaas kan hij vandaag hier niet zijn. Zijn vertaling bezit een bepaalde poëtische schoonheid. Echter, toen enkele Griekse taalgeleerden bij het project betrokken raakten, jaagden zij een storm van kritiek over de vertaalkeuzes van Kees. Er volgden talloze wijzigingen. De vertaling werd grondig vernieuwd, maar dit ging zo ver dat Kees mij verzocht de verantwoordelijkheid voor de vertaling helemaal zelf op mij te nemen. Dus toen raakte ik zelf in de vuurlinie van de Griekse taalgeleerden die telkens nieuwe kritiek op mij afvuurden. Bijgevolg is het eindresultaat niet mijn eigen verdienste, maar meer een gezamenlijk product. Wel heb ik telkens bij twijfelpunten de knopen doorgehakt en de keuze rigoureuus op mijzelf genomen. Als iemand nog fouten ontdekt, dan zijn die volledig van mij.

Het eerste dilemma waar ik voor kwam te staan was de naam Dionysius zelf. Achter die naam zit een schrijver verborgen die *zich uitgeeft voor Dionysius de Areopagiet*, de leerling van Paulus uit de eerste eeuw. Maar sinds de vorige eeuw is algemeen bekend dat de schrijver in feite omstreeks het jaar 500 geleefd heeft. Daarom ging men hem in de vorige eeuw aanduiden als ‘Pseudo-Dionysius’. Maar er is op dit punt is een kentering waarneembaar. Ook ik heb besloten het voorvoegsel ‘Pseudo-’ te schrappen. Dit om zeven redenen die ik nu ga noemen:

Allereerst ben ik met de schrijver Perl van mening dat ‘Pseudo-’ *niet mooi klinkt*. Ook vind ik met Perl dat ‘Pseudo-’ een potentieel *geringschattende bijklank* heeft. Mijn derde bezwaar is dat *lens waardoor wij Dionysius het best kunnen waarnemen* daardoor vertroebeld wordt. Door zich uit te geven voor Dionysius de Areopagiet wil de auteur ons iets duidelijk maken. Precies dat gaat verloren als we hem die naam ontnemen, zegt de Harvard-geleerde Charles Stang in zijn boek hierover. Mijn vierde punt is dat Dionysius zoveel *tijdgenoten* citeert. Hij wist uiteraard heel goed dat zijn lezers dat zouden herkennen. Zij zouden de naam *Dionysius de Areopagiet* dus absoluut niet letterlijk nemen, maar symbolisch. Zelf waarschuwde hij talloze malen dat we symbolisch moeten opvatten *wat symbolisch bedoeld is*. De geleerden die eind 19de eeuw het voorvoegsel ‘Pseudo-’ invoerden miskenden dat. Zij vroegen uitsluitend naar de letterlijke betekenis van de naam: wie was die man, wanneer leefde hij, waar kwam hij vandaan, ben ik wel zo knap dat ik zijn identiteit kan achterhalen? Alles alleen maar de letterlijke dimensie. Dan mijn vijfde punt: de naam Areopagiet was een *keuze voor Paulus*. Door de toevoeging ‘Pseudo-’ wordt dit een *pseudo-keuze voor Paulus*. Ten zesde: Ook voor de vertalers en commentatoren *van onze tijd* is het al of niet toevoegen van het voorvoegsel ‘Pseudo-’ een *keuze*: bij welke stroming sluit ik mij

aan? Precies in die keuze is onder moderne schrijvers een *kentering* gaande. Een kentering die wij kunnen aflezen uit de fraaie, na de vertaling opgenomen beredeneerde bibliografie van Ben Schomakers, waarin hij alleen al uit deze eeuw 95 titels over Dionysius heeft opgenomen. Nog slechts bij 26% van die titels is het voorvoegsel ‘Pseudo-’ opgenomen. Bij de titels van de vorige eeuw is dat 60 %. Dus ‘Pseudo-’ scoort in de vorige eeuw 60% – en in deze eeuw 26%. Dat is een *trendbreuk*. De Universiteit Göttingen is daarin meegegaan. De *enige leerstoel ter wereld* die de naam ‘Dionysius’ draagt is daar gevestigd – de leerstoel van ene Beate Suchla. Deze Suchla liet in de vorige eeuw de Griekse standaarduitgave van Over goddelijke namen en de vertaling daarvan verschijnen onder de naam ‘Pseudo-Dionysius Areopagita’. Echter, in 2008 verscheen haar monografie over Dionysius. ‘Pseudo-’ had zij geschrapt. De Universiteit Göttingen deed dat ook in de titel van de Dionysius-leerstoel. Ik bevind mij hier dus in goed gezelschap. Mijn zevende en laatste punt schuilt in de *digitalisering* van gegevensbestanden. *Alle zoeksystemen* zijn door de digitalisering veranderd. In de vorige eeuw gebruikte je een *papieren catalogus*. Toen was het essentieel of je bij de D van Dionysius of bij de P van Pseudo-Dionysius moest zoeken. Maar tegenwoordig *toets je gewoon Dionysius* in. Dan verschijnen alle titels over Dionysius, ongeacht of er wel of niet ‘Pseudo-’ is toegevoegd. Maar pas op! Zou je Pseudo-Dionysius intoetsen, dan gaat het mis! Want dan mis je drie/kwart van de publicaties van deze eeuw! Door deze *systeemverandering* zal uiteindelijk niemand meer Pseudo-Dionysius gaan intoetsen, zodat de hele discussie vanzelf zal verdwijnen.

Toch zijn er geleerden die geen enkele waarde toekennen aan deze 7 argumenten. Gewoontegetrouw spreken ze nog altijd van ‘Pseudo-Dionysius’. Ik haast mij te erkennen dat die toevoeging een gunstige werking gehad heeft. Want toen Dionysius nog als heilige vereerd werd, gold hij alleen als *theoloog*. Maar na de invoering van de prefix ‘Pseudo-’ viel hij *als theoloog* van zijn voetstuk. Sindsdien ontdekte men Dionysius *als filosoof*. De *filosofen* benadrukten met de toevoeging ‘Pseudo-’, dat Dionysius *één van hen* was, dus beslist *géén* heilige. Sommige filosofen verdedigden dat Dionysius, ook al roept hij herhaaldelijk Jezus aan, helemaal geen Christen was maar enkel een *neoplatoons filosoof*. Nu, *dát* ging voor velen te ver, maar toch heeft deze filosofische wending in de perceptie van Dionysius ook veel goeds gebracht. Nu wordt Dionysius als filosoof gewaardeerd. En we zijn alweer een stap verder. Het besef groeit, dat de neoplatoonse filosofen helemaal geen verschil maakten tussen theologie en filosofie. Men zag Plato bijvoorbeeld als theoloog. Een groot werk van Proclus draagt de naam “Theologie van Plato”. De vraag of Dionysius vooral als theoloog of als filosoof moet gelden is achterhaald: hij was beide.

Een ander belangrijk dilemma waarin ik een keuze moest maken was de vertaling van het sleutelwoord *nous*. Het Griekse woord *nous* wordt in het Nederlands veelal vertaald als *geest*. Maar wat stellen wij ons nu eigenlijk nog voor bij de term *geest*? Is *geest* een proces in het brein? Is *geest* een filosofisch begrip? Of een theologisch begrip? Kennen we de *geest* uit eigen ervaring? *Faculteit voor Geesteswetenschappen*, zo heten de samengevoegde faculteiten voor filosofie, voor theologie en voor letteren. Geesteswetenschappen! Maar: heeft *geest* in die naam nog enige betekenis?

Bij Dionysius staat *Nous* uitdrukkelijk in verband met het werkwoord *noein*, *denken*. In het midden van *Over Goddelijke Namen* schrijft Dionysius het volgende over *nous* en *noein*. Ik citeer:

*Wij moeten inzien dat onze gewone denkkraft [nous]
wel de kracht heeft om te denken [noein]
waardoor wij de dingen die voor het denken toegankelijk zijn [ta noèta] kunnen zien,
maar dat de één–wording, die de denkkraft [nous]
kan verbinden met wat haar te boven gaat,
de aard van het denken [noein] te boven gaat.*

De samenhang tussen *nous* en *noein* is hier zonneklaar zichtbaar. *Nous* heb ik dan ook vertaald als *denkkraft*, of *denkvermogen* en niet als *geest*. Dionysius noemt de engelen in deze vertaling geen hemelse geesten maar *hemelse denkkrachten of intelligenties*.

Dionysius poogde het grootste vraagstuk van zijn tijd tot klaarheid te brengen: de vraag of we God (of in neoplatoonse termen *het Ene*) kunnen *denken* en, zo ja, hoe dan.

De Zuidelijke, Koptische, denkers legden de sterkste nadruk op de Eenheid van God, dus op het monotheïsme, God is Eén.

Oosterse denkers legden meer nadruk op de Goddelijke en de menselijke natuur van Christus, dus op de Twee–naturenleer.

De denkers in Griekenland onderzochten het *proces van tevoorschijntreden* van het Ene. Als het Ene *tevoorschijn treedt in de ruimte* wordt het ervaren in drie dimensies. Als het Ene *tevoorschijn treedt in de tijd*, ervaren wij het als verleden–heden–toekomst. Enz. Het Ene verschijnt in triaden.

Drie benaderingen van het goddelijke: Monotheïsme, Twee–naturenleer, Triniteit. Dionysius verenigt die drie zo briljant, dat hij al spoedig in elk van die stromingen als heilige werd vereerd.

Merkwaardigerwijs ontbrak tot nu toe een *Nederlandse vertaling* van zijn *Verzamelde Werken*. Mijn vertaling is bedoeld om deze leemte op te vullen.

Elke lezer leest Dionysius op een *eigen manier*. Daarom is het misschien niet misplaatst om een persoonlijk woord toe te voegen over de structuur van deze werken. In het boek over de *hemelse hiërarchie* zien we een drietal hoofdstukken over de *afzonderlijke engelenhiërarchieën*. Dat drietal is precies in het midden geplaatst. De drie hoofdstukken daarvoor en de drie daarna zijn gewijd aan de engelen *in het algemeen*.

Ook de drietallen hoofdstukken waarmee het boek opent en sluit staan in verband met elkaar. Hier gaat het steeds over symboliek. De drie engelenhiërarchieën worden *zinnebeelden of symbolen* genoemd, waardoorheen de daarin verborgen denkkrachten *denkbaar* worden. Dit symbolische denken wordt dan in de drie laatste hoofdstukken tot in bijzonderheden toegelicht en uitgewerkt.

Een vergelijkbare symmetrische opbouw vanuit het midden zie ik in *Over de Kerkelijke hiërarchie*. Hoofdstuk 4, het middelste van de zeven hoofdstukken gaat over de inwijding van de heilige geuolie. Als allerheiligste en hoogste mysterie–plechtigheid, wordt dit precies in het midden van het boek behandeld. Daarvoor en daarna staan de twee hoofdstukken over de eucharistie (3 en 5).

Daar weer omheen geplaatst een tweetal hoofdstukken over de doop (2 en 6). Daaromheen dan twee hoofdstukken over gemeenschap, de gemeenschap van de kerk en de gemeenschap van gestorvenen (1 en 7). Een fraaie symmetrische opbouw.

Het volgende boek, *Over goddelijke namen* is door belangrijke geleerden uit en te na op de onderliggende structuur onderzocht. Jaap Sijmons heeft dit in zijn inleiding beschreven.

Toch is het niet onmogelijk dat *Over goddelijke namen* bovendien een andere structuur vertoont. De hoofdstukken 5–6–7 gaan over de bekende neoplatoonse drieslag, *zijn – leven – wijsheid*. Dat zal niemand betwijfelen. En dat is ook voor mij evident. Maar heeft hoofdstuk 7, als middelste hoofdstuk misschien bovendien een spilfunctie? Hoofdstuk 7 gaat over de wijsheid. Maar Dionysius behandelt de wijsheid als een nieuwe drieslag: *logos–nous–sofia = woord–denkkracht–wijsheid*. In de eerste helft van het boek worden kosmische samenhangen behandeld. De tweede helft gaat over maatschappelijke vraagstukken: *rechtvaardigheid, vrede, samenwerking, vooruitdenkend leiderschap*. Hier gaat het erom hoe de mens op aarde aan een vreedzame samenleving kan werken.

In een noot bij het begin van het middelste hoofdstuk van *Over goddelijke namen* heb ik enkele van die spiegelingen rond dat midden genoemd.

Omwille van de tijd kan ik hier slechts één voorbeeld noemen. Drie hoofdstukken vóór het midden komt het grote vraagstuk van *goed en kwaad* aan de orde. Drie na het midden komt Dionysius daarop terug. Hij vraagt wat de goddelijke naam ‘Almachtig’ betekent. Als God ‘Almachtig’ is, waarom neemt hij het kwaad dan niet van ons af? Nee, zegt Dionysius. De Almachtige staat ons bij ‘*vrij van inmenging*’. Hij respecteert ons. Hij vertrouwt ons. En hij legt hij ons ‘*het juk van de vrije wil*’ op. Ziet u de samenhang? In het midden *wijsheid, woord, denkkracht*. Drie daarvoor: *Goed en kwaad*. Drie daarna: de *Vrije wil*. Rondom het midden vond ik telkens dit soort spiegelingen. Voor mij maakte dit het boek tot een samenhangend geheel.

Omwille van de tijd moet ik de verleiding weerstaan om teveel te willen zeggen. Ik rond dan ook af met woorden van dank. Dank aan allen die mij hielpen bij de vertaling. Aan het slot van het boek heb ik hen met name genoemd en bedankt. Dank ook aan alle sprekers, kunstenaars en toehoorders, hier gekomen om door uw spreken en door uw luisteren bij te dragen aan dit Symposium. Ik dank u!